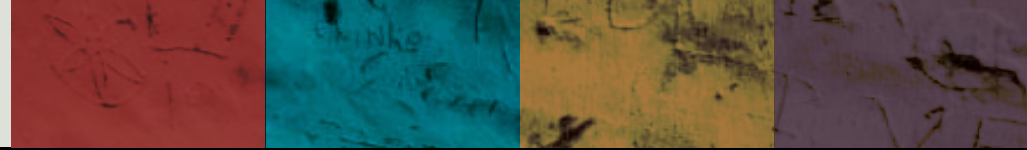

Historische achtergronden van
een Deventer cellencomplex

Historische achtergronden van een Deventer cellencomplex

Colofon

Uitgave Haakma Wagenaar & van den Brink

Projectbureau voor restauratie
Mariastraat 13
3511 LN Utrecht

06 54 96 47 18

edbrink@planet.nl

www.gewelfschilderingalkmaar.nl

Edwin van den Brink

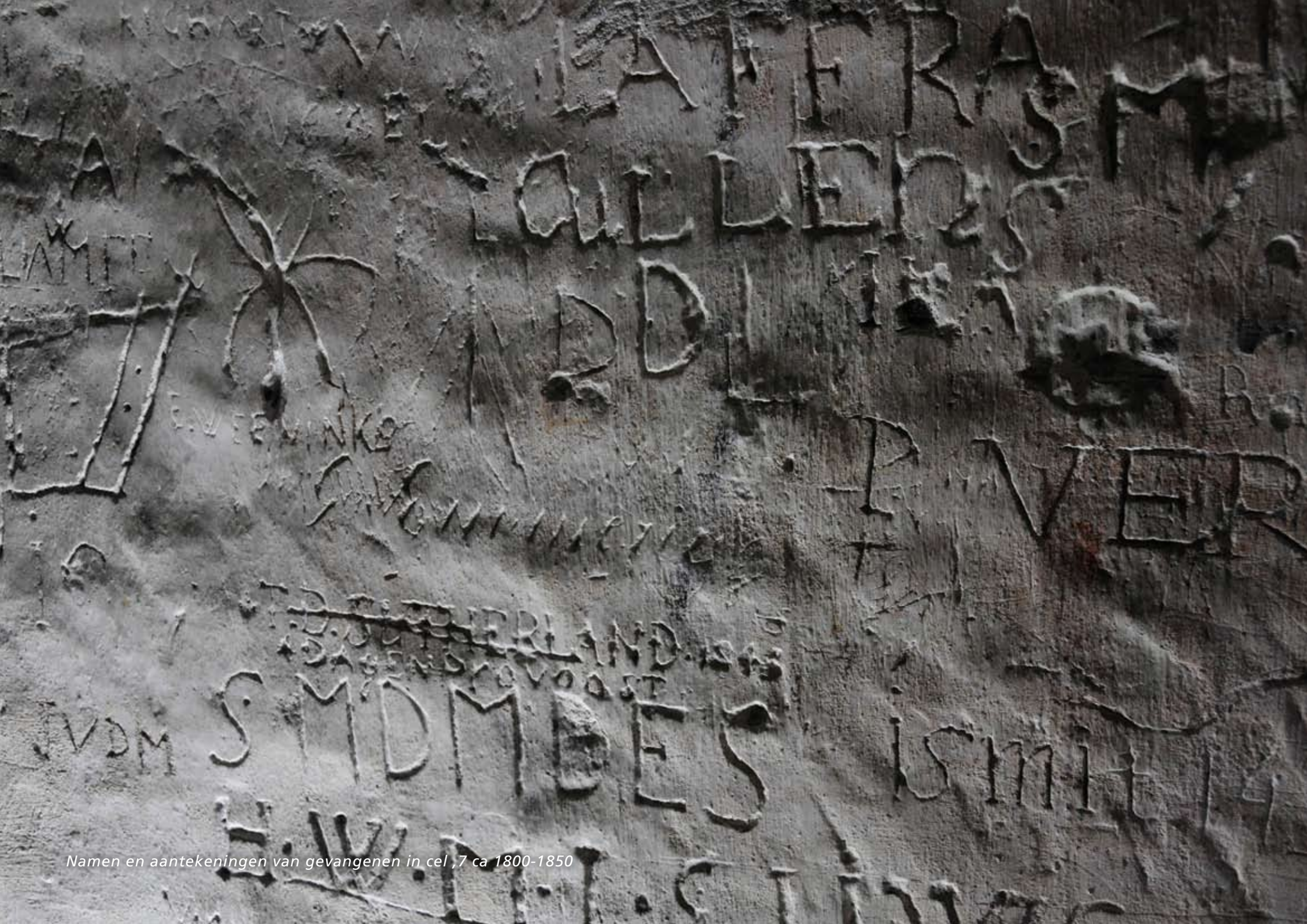
Ontwerp www.debranding.eu

Tekst Addy Schuurman (www.addyschuurman.nl)

Opdrachtgever J.F.J.J. Driessen adviseur Rijksgebouwendienst

Utrecht, januari 2012

Inleiding	5
Politieke verwikkelingen circa 1780-1830	7
De patriottentijd	7
De Bataafse republiek (1795-1806)	10
De Franse tijd en het nieuwe koninkrijk (de tijd na 1806)	14
Uniformering van het juridisch kader	17
Rechtspraak tijdens de Republiek	17
Verandering na 1795	18
Het strafrecht	19
Het civielrecht	20
Codificatie	21
Verandering in het gevangenisstelsel	23
Samenvatting	29
Voornaamste gebruikte literatuur	30

Namen en aantekeningen van gevangenen in cel ,7 ca 1800-1850

In 1804 kocht het departementaal bestuur van Overijssel diverse percelen met onroerend goed van mr. A.H. van Markel Bouwer. Het bestuur wilde aan de Brink een gerechtshof vestigen, terwijl in de Walstraat een gevangenis moest komen (Archief Deventer, ID 692 Stadsarchief 1795-1815, inv.nr. 294).

De instelling van het gerechtshof geschiedde midden in een roerige periode die duurde van 1780 tot 1815. Nederland verkeerde in een chaotische toestand; diverse regeringen volgden elkaar in snel tempo op. De oude bestuursstructuren van de Republiek met de stadhouder aan het hoofd werden ter discussie gesteld en uiteindelijk zelfs afgeschaft, maar de nieuwe machthebbers waren het aanvankelijk niet eens over een nieuwe staatsinrichting: centraal of decentraal.

De discussies mondden uit in diverse experimenten en staatshervormingen, waarbij men dan de ene kant op ging, dan de andere. Ook op het gebied van de rechtspraak en het gevangeniswezen trachtte men in die tijd nieuwe wegen in te slaan. Kortom, een voor de tijdgenoten verwarrend tijdperk.

Afb. 14.

mr. A.H. van Markel Bouwer

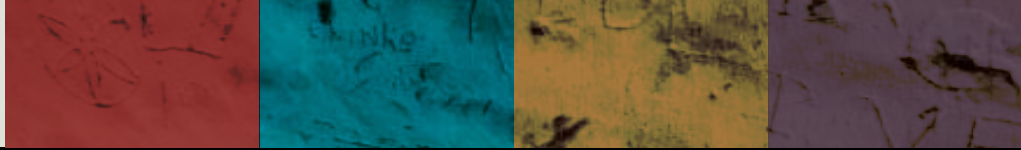
Detail schildering cel 6

De patriottentijd

De eerste fase in deze roerige periode kennen we als de patriottentijd, die duurde van 1780 tot 1787. De oude Republiek der Verenigde Nederlanden liep op zijn laatste voeten. Allereerst was er het gestadig economisch verval, misschien niet in absolute termen, maar dan toch zeker relatief. Nederland stond zijn dominante positie als economische wereldmacht af aan Engeland, waar de Industriële Revolutie zijn eerste fase inging. In de handel en het ambacht was de concurrentie uit Engeland moordend en dit drukte de bedrijfsresultaten. De kleine burgerij en fabrikanten hadden het moeilijk. Alleen de financiële sector en de landbouw (bankiers, beleggers en boeren) ging het rond 1780 nog redelijk voor de wind.

Naast de economische problemen was er ook een sluipend politiek ongenoegen. De Republiek, die tijdens de Tachtigjarige Oorlog in de zestiende eeuw was ontstaan, was in feite een federatie van onafhankelijke provincies, met hun eigen statenvergaderingen en hun eigen autonome rechtspraak. Alleen op het gebied van de buitenlandse politiek (oorlog en vrede) werkten de gewesten samen. Een belangrijk samenbindend element hierin was de functie van de stadhouder, telkens een telg uit het geslacht van Oranje. Hij was onder meer opperbevelhebber van het leger.

In de periode voorafgaand aan de jaren 1780 was de kritiek op het functioneren van stadhouder Willem V toegenomen. Men bezag de economische neergang en begreep dat men van de stadhouder op dat gebied weinig goeds te verwachten had. Daarbij kwamen de verwijten van verregerende vriendjespolitiek. Sinds het midden van de 18e eeuw konden er geen lokale en gewestelijke bestuurders (schout en schepenen, burgemeesters, gedeputeerden, etc.) worden benoemd, zonder de goedkeuring van de stadhouder. Bijna als vanzelfsprekend werden te kritische bestuurders geweigerd; werkelijk loyale Oranje-aanhangers,

maar ook hielenlikkers en baantjesjagers verdrongen oude, gezaghebbende families, die in het verleden aan de verkeerde kant hadden gestaan. Maar ook nieuwe groepen eisten een plaatsje in het bestuur, zoals het 'denkend deel der natie'. Dat waren gestudeerde, bemiddelde burgers, die wel een belangrijke positie in het economisch en maatschappelijk leven in hun plaats innamen, maar om diverse redenen buiten het bestuur werden gehouden. Bijvoorbeeld vanwege hun geloof (katholieken) of afkomst. In de staten van Overijssel domineerde bijvoorbeeld de plattelandsadel (de ridderschap van Twente, Salland en Vollenhove) en de drie grote steden Deventer, Zwolle en Kampen; de kleine steden en de burgerij op het platteland hadden weinig in te brengen.

Deze groepen verenigden zich in de jaren 1780 tot een brede oppositiebeweging: de patriotten. In het westen van het land (Holland en Utrecht) telde zij vooral leden van het stedelijk patriciaat die buiten het bestuur werden gehouden. In het oosten van het land (waaronder Overijssel) domineerde de kleine burgerij, die naar meer democratie streefde. Vanwege de nogal diverse samenstelling ontbrak het de patriotten aan duidelijk omschreven idealen. De moderne ideeën over bijvoorbeeld volkssoevereiniteit en democratie, over de rechtsstaat en over de scheiding van kerk en staat waren weliswaar uit Engeland, Frankrijk en de Verenigde Staten komen overwaaien, maar hadden in die jaren 1780 nog weinig invloed. Dat kwam pas na 1795. De patriotten werden vooral verenigd in hun verzet tegen de macht en invloed van de Oranjes. Wat hen dreef was een nostalgisch nationalisme: zij wilden een herstel van de oude glorie van de Gouden Eeuw en van de oude vrijheden, die ten grondslag lagen aan de Republiek en de vrijheidstrijd tegen Spanje in de Tachtigjarige Oorlog. De stadhouder – in hun ogen een corrupt en willoos marjonet van Engeland – was hier niet langer de belichaming van. Zeker toen leger en vloot in de zo smadelijk verlopen Vierde Nederlands-Engelse oorlog (1780-84) machteloos bleken. In die oorlog kwam een definitief einde aan alle illusies over de Nederlandse zeemacht.

De Overijsselse edelman Joan Derk van der Capellen gaf als een van de eersten een stem aan de patriotten. Met zijn pamflet *Aan het volk van Nederland* (1781) riep hij op tot rebellie tegen het stadhouderlijk bewind; hij eiste vrijheid van drukpers en de mobilisatie van volksmilities. Daarop kwamen patriotten bijeen in lokale en provinciale burgercomités en verenigingen en richtten zij vrijkorpsen op. In diverse steden en provincies verdreven zij het stadhouderlijk gezag. Holland, Utrecht en Overijssel waren de centra van de opstand. Deventer behoorde tot de eerste steden waar een stadsbestuur werd geïnstalleerd zonder vooraf goedkeuring aan de stadhouder te vragen (1782). Ook elders in de provincie Overijssel verwierven de patriotten veel aanhang: zij vormden zelfs enige tijd een meerderheid in de provinciale staten. In 1786 schorsten zij Willem V als provinciale legeraanvoerder.

De stadhouder werd uit Den Haag verjaagd en week uit naar Nijmegen. Pas in 1787 keerde het tij. Nadat zijn echtgenote Wilhelmina van Pruisen bij Goejanverwellesluis (bij Gouda) op weg naar Den Haag door de patriotten was tegengehouden, stuurde de koning van Pruisen troepen om de patriottenbeweging neer te slaan. Stadhouder Willem V werd weer in zijn oude macht hersteld. De leiders van de patriottenbeweging vluchtten naar Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden. Maar het ongenoegen bleef.

De Brink te Deventer

De Bataafse republiek (1795-1806)

In 1795 keerden de kansen voor de tegenstanders van het oude regime. In Frankrijk was inmiddels de Revolutie uitgebroken en de revolutionairen in Parijs besloten hun idealen over Europa te verspreiden, desnoods te vuur en te zwaard. In de winter van 1794-95 trokken Franse troepen, met in het kielzog diverse voormalige patriottenleiders, de grote rivieren over en bezetten Nederland.

De revolutionaire troepen werden door velen met open armen ontvangen. Menigeeen had grote verwachtingen van de nieuwe machthebbers: de kleine burgerij hoopte op meer democratie, religieuze minderheden (bijvoorbeeld de katholieken) op godsdienstige tolerantie. Overal werden grote volksfeesten gehouden, waarbij een dansje rond de vrijheidsboom vast onderdeel was. Iedereen eiste zijn vrijheid en zijn burgerrechten op. Op het Overijsselse platteland wierpen de horige boeren hun oude feodale verplichtingen van zich af en maakten zich vrij van hun heren. Hun vertegenwoordigers behoorden tot de meest radicale elementen van de Bataafse republiek. Er kwam een nieuwe provinciaal bestuur, de Representatieve Vergadering, die in Deventer zetelde. De oude adel verloor hierin zijn bevoorrechte positie, hun plaatsen werden ingenomen door patriottische adel en grootgrondbezitters, die de kleine burgerij en de boeren van het platteland vertegenwoordigden. In de steden, waaronder Deventer, namen voormalige patriotten het bestuur over.

Maar hoe nu verder met het land? Op rijksniveau vonden daarover voortdurend discussies plaats. In de jaren na 1795 volgden diverse regeringsvormen, verkiezingen en referenda elkaar in hoog tempo op. Voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis kwam er een centraal en efficiënt bestuur, dat democratisch was gekozen en essentiële grondrechten vastlegde in een grondwet, zoals de vrijheid van godsdienst.

Tekeningen van gevangenen in cel 6, ca 1800-1850

opdraaien voor de Hollandse schuld van 50 miljoen?) De federalisten, waaronder veel vertegenwoordigers uit de provincie Overijssel, wilden vasthouden aan de provinciale soevereiniteit; zij zagen Nederland meer als een federale staat. En daartussen manoeuvreerden allerlei meer gematigde stromingen. De diverse richtingen wisselden elkaar via staatsgrepen af in het centrum van de macht.

Aanvankelijk koos de meerderheid – met de nodige waarborgen voor wat betreft de gewestelijke soevereiniteit – voor een centrale aanpak: via landelijke verkiezingen werd een Nationale Vergadering gekozen (de oude Staten-Generaal werd afgeschaft), die een nationale grondwet moest schrijven. De verkiezingen in 1796 waren de meest democratische tot dusver ooit in Nederland gehouden. Alle mannen van 20 jaar en ouder, die geen armenzorg ontvingen en zich voor de volkssoevereiniteit verklaarden, waren stemgerechtigd.

Over de staatsinrichting was men het echter allerminst eens. Aristocraten en democraten stonden lijnrecht tegenover elkaar. De scheidslijnen tussen beide viel vaak samen met die tussen federalisten en unitarissen. De unitarissen, die veel aanhang hadden in Holland en Utrecht, wilden een centrale staat met een sterk centraal landsbestuur, een einde aan de autonome positie van de provincies en eenheid van financiën (die laatste kwestie draaide om de verevening van de schulden van de provincies: moest Overijssel - met 9 miljoen schuld in 1795 - mede

De door de Nationale Vergadering afgekondigde grondwet was echter een compromisvoorstel, waar niemand gelukkig mee was. Het voorstel werd door de lagere vertegenwoordigende organen afgewezen (1797). In Overijssel bijvoorbeeld stonden tegenover één voorstemmer drie tegenstemmers.

Toen de revolutie dus dreigde te verzanden in onenigheid, pleegden de radicalen c.q. unitarissen een staatsgreep (1798). Zij ontwierpen een nieuwe grondwet die in de van alle oppositie gezuiverde volksvergaderingen (veel federalisten verloren hun burgerrechten en sommigen verdwenen ook achter de tralies) werd goedgekeurd. De grondwet regelde de voornaamste burgerrechten, zoals het stemrecht, de scheiding van kerk en staat, de vrijheid van godsdienst en de gelijkheid van allen voor de wet. Het betekende het definitief einde van de oude Republiek met zijn soms feodale trekken. Wat betreft de staatsinrichting was de koers duidelijk: het zette in op een sterk centraal gezag. De constitutie probeerde de oude structuren en daarmee het federalisme te vernietigen. De oude provincies werden opgeheven en in plaats daarvan kwamen er departementen. Het departementale bestuur was een zuiver uitvoerend orgaan, dat de wetten uit Den Haag volgde. Overijssel werd samengevoegd met Drenthe, een deel van Friesland en van de Veluwe tot het departement van de Oude IJssel, met Zwolle als hoofdstad.

Het radicale bewind hield het slechts enkele maanden uit. Een nieuwe staatsgreep door de gematigde richting onder leiding van Daendels verzette de bakens, maar liet de radicale grondwet wel in tact. Het nieuwe regime bleek echter weinig daadkrachtig en werd in 1801 door een nieuwe staatsgreep opzij geschoven. Hierbij kwam een dictatoriale regering van twaalf sterke mannen aan het bewind, die veel democratische spelregels introk. De volksvergadering werd bijvoorbeeld de meeste bevoegdheden afgenomen. Het nieuwe bewind betekende zelfs een gedeeltelijk herstel van de situatie van voor 1795, want veel oude regenten

R. J. Schimmelpenninck

gevoerd, terwijl diverse stedelijke belastingen werden afgeschaft), het onderwijs werd wettelijk gereguleerd en de stedelijke en provinciale autonomie definitief afgeschaft. In het vervolg mochten decentrale regels en verordeningen niet meer strijdig zijn met de nationale wetten. Bovendien werden de hoogste lokale en provinciale bestuurders (de burgemeester en de landdrost) niet meer plaatselijk of regionaal gekozen, maar door Den Haag benoemd. Nederland was een eenheidsstaat geworden.

keerden weer terug op het regeringspluche, ook in de provinciale en lokale besturen. Verder werden de grenzen van de departementen 'gerestaureerd': zij werden gelijkgetrokken met de grenzen van de oude provincies. Alleen Overijssel en Drenthe bleven samengevoegd in het departement Overijssel.

In 1805-1806 werd het twaalfstal door Napoleon, die in Frankrijk inmiddels zichzelf tot keizer had gekroond, vervangen door een eenhoofdig bewind: raadspensionaris R.J. Schimmelpenninck regeerde korte tijd als een verlicht despoot. Zijn korte bewind zorgde echter voor een breed scala aan nationale wetten en regelingen: de belastingen werden rechtvaardiger (nationale belastingen, zoals een onroerendgoedbelasting en een grondbelasting werden in-

De Franse tijd en het nieuwe koninkrijk (de tijd na 1806)

Na de periode Schimmelpenninck kwam grotendeels een einde aan de experimenten. Van 1806 tot 1813 bepaalden nog sterker dan voorheen de Fransen het bestuur en deze importeerden kant-en-klaaroplossingen uit hun moederland. Het Koninkrijk Holland (1806-1810) was de eerste fase in deze periode. De Franse keizer Napoleon trachtte een Europese dynastie op te zetten door in de diverse vazalstaten van zijn keizerrijk telgen van zijn familie op de troon te zetten: in Nederland kwam zijn broer Lodewijk Napoleon aan de macht. Voor het eerst in de geschiedenis werd Nederland een koninkrijk. In de provincies kwam de autoriteit te liggen bij de vertegenwoordiger van de koning, de landdrost.

Na vier jaar kwam echter Nederland onder direct bestuur vanuit Parijs (1810-1813). Frans werd de bestuurlijke voertaal en alle wetten en regels uit Frankrijk werden in Nederland van kracht. Net als in Frankrijk kwam het provinciaal bestuur onder een prefect, met onder zich onderprefecten. Overijssel werd omgedoopt tot het Departement des Bouches de l'Issel (de Monden van de IJssel).

Na de desastreus verlopen Russische veldtocht werd Napoleon echter in 1813 verslagen en kwam een einde aan het Franse bestuur. De zoon van Willem V keerde weer terug en werd de nieuwe koning Willem I, die als een verlicht despoot regeerde ('voor het volk, maar niet door het volk'). Oud en nieuw mengden zich, in het bestuur en in de nieuwe grondwet (1814). In de weeropgerichte provinciale staten keerden de oude standenvertegenwoordiging weer terug met de vertegenwoordigers van de ridderschap en de steden, maar ook een nieuwe 'stand' deed zijn intrede: de eigenerfden (de zelfstandige grondbezitters). Elke van deze drie standen werd door één derde van de 63 statenleden vertegenwoordigd. Bovendien wees elke stand drie Gedeputeerde Statenleden aan. Aan het hoofd van de provincie stond de gouverneur; deze was

benoemd door de kroon. Als vertegenwoordiger van het centraal gezag in Den Haag zette hij de lijnen uit in de provincie. Ondanks de terugkeer van oude bestuurders en tradities, bleef Nederland ook na 1814 een centraal bestuurde eenheidsstaat. Dat was de belangrijkste erfenis van de Bataafse republiek.

De bestuurlijke eenheid van Nederland kreeg ook op juridisch gebied gestalte. Tot de belangrijke verworvenheden van de periode 1795-1813 behoren het uniform geldend recht - voor alle burgers in Nederland hetzelfde, ongeacht sociale afkomst of geografische plaats - en de rechterlijke organisatie, die overal in Nederland hetzelfde werd.

Detail schildering cel 6

Rechtspraak tijdens de Republiek

In de Republiek verschilde het recht van plaats tot plaats. Elke stad had zijn eigen verordeningen en regels, keuren genoemd. Op gewestelijk niveau werden de belangrijkste regels in de zeventiende eeuw vastgelegd, het Overijssels Landrecht, voor het eerst in 1630.

De organisatie van de rechtspraak was lokaal wel overal ongeveer hetzelfde. In bijna alle gemeenten functioneerde een plaatselijke rechtbank, die schepenbank werd genoemd. Deze telde vijf tot negen schepenen, die jaarlijks werden gekozen uit de respectabele burgers van de gemeente. Kennis van de wet was niet noodzakelijk om schepen te worden (lekenrechtspraak). Wel moesten de lekenrechters bij zware beslissingen advies vragen aan onpartijdige rechtsgeleerden en dat was ook gebruikelijk. In Overijssel werd het ingediende advies zelfs als vonnis behandeld. De schepenbank kwam meestal één keer in de maand bijeen; in steden op het stadhuis, maar in plattelandsgebieden werd dikwijls de dorpsherberg uitgekozen. De schepenbank behandelde vooral civiele procedures, slechts af en toe was er een strafzaak. Dat neemt niet weg, dat de schepenbank de bevoegdheid had de hoogste straf, het doodvonnis, uit te spreken.

In de meeste provincies functioneerde boven de schepenbank een gerechtshof, maar diens werkzaamheden wisselden sterk: in Friesland deed het hof bijna alle strafzaken, in Holland alleen de allerbelangrijkste. Hier functioneerde het vooral als vorm van hoger beroep in civiele zaken. In Overijssel was geen gerechtshof, maar spraken op het platteland de drosten (hoge bestuursambtenaren) recht in strafzaken. Daarnaast fungeerde een speciale instelling, de Klaring, als beroepsinstantie van de lagere rechtbanken. Op de vonnissen door de rechtbank van de vier grote steden, waaronder die van Deventer, was echter geen hoger beroep mogelijk, want deze waren op grond van oude privileges autonoom in hun rechtspraak.

Het toezicht op het functioneren van de schepenbanken lag verder bij Gedeputeerde Staten, die ook vonnissen kon vernietigen. Een hooggerechtshof op nationaal niveau, zoals tegenwoordig de Hoge Raad, bestond tijdens de Republiek niet.

Verandering na 1795

De tijd van 1805-1813 bracht enkele fundamentele veranderingen die voortkwamen uit de politieke veranderingen. De nieuwe bestuurders streefden een eenheidsstaat na met een algemene wetgeving en nieuwe staatsrechtelijke

beginselen, zoals de scheiding van bestuur en rechtspraak en een gelijke behandeling van alle individuen. Men wilde een stelsel van uniform ingerichte rechtbanken – te vergelijken met de oude gerechtshoven – met professionele rechters om de criminele zaken en de beroepszaken af te handelen, terwijl voor de kleinere strafzaken en de civiele zaken de lekenrechtspraak gehandhaafd moest worden. Hiervoor vormden de schepenbanken – mits aangepast - voldoende aanknopingspunten.

Overal bleven dus de gerechtshoven en schepenbanken werkzaam. Wel werden de juridische privileges van de adel afgeschaft. In Overijssel werd in 1795 de Hoge Bank, een speciale rechtbank voor de adel, opgeheven en de Ridderchap uit de Klaring verwijderd. Omdat in Overijssel geen gerechtshof bestond, bleef de Klaring als beroepsinstantie functioneren, tot in 1799 het departementale gerechtshof voor Overijssel in werking trad, in Kampen.

Tekeningen van gevangenen in cel 6, ca 1800-1850

Het strafrecht

De vestiging van dit departementale gerechtshof was het gevolg van de grondwet uit 1798. Hierbij was voorgeschreven dat het strafrecht in het vervolg uitsluitend door departementale gerechtshoven behandeld zou worden en niet meer door de lagere rechtbanken en de drosten (met uitzondering van de drie steden, die hun eigen rechtsgebied behielden). Als enige departement kreeg Overijssel twee gerechtshoven. Het departement Overijssel bestond immers uit Overijssel en Drenthe en het recht in beide gebieden bleek zo uiteenlopend, dat het ondoenlijk was voor één gerechtshof. Daarom besloot men het hof te Kampen te sluiten en twee hoven op te richten: de Etstoel van Drenthe te Assen en het Departementaal Hof van Overijssel te Deventer. Met dit besluit werd dus de basis van het huidige kantongerecht gelegd.

Daarnaast werd er een Hoog Nationaal Gerechtshof (1798) respectievelijk een Nationaal Gerechtshof (1801) opgericht. De eerste had nog een beperkte functie, maar de laatste kreeg meer bevoegdheden: het zag onder meer toe op de departementale gerechtshoven en kon uitspraken van deze vernietigen. Het Nationaal Gerechtshof was daarmee de voorloper van de Hoge Raad.

In 1809 werd bij het nieuwe Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging een nieuwe organisatie van de rechtspraak afgekondigd: naast het reeds

Het kantongerecht anno 2012

bestaande Nationaal Gerechtshof zouden vier hooggerechtshoven moeten komen (die voor Overijssel gevestigd in Arnhem) en veertig rechtbanken van eerste aanleg, verspreid over het land, zonder rekening te houden met de departementale indeling. De geografische opzet was bedoeld om duidelijk te maken dat het land op het gebied van strafrecht een eenheid vormde en niet langer onderhevig was aan de verschillen en eigenaardigheden van de traditioneel wetten van gewest, streek of stad.

Tijdens de Franse tijd (1810-1813) werden korte tijd allerlei Franse regelingen doorgevoerd (bijvoorbeeld juryrechtspraak en de vrederechter), maar deze werden alle na het verdwijnen van het Franse bestuur onmiddellijk afgeschaft. Dat gold ook voor de vier hooggerechtshoven. In 1814 keerde men weer terug naar het principe van de provinciale gerechtshoven: in elke provincie fungeerde sindsdien een gerechtshof.

Het civielrecht

Voor de uitoefening van het civiel recht werden in 1798 lokale vrederechters aangewezen. Burgerlijke partijen die in een conflict verwickeld waren, konden eerst langs deze functionaris, die als bemiddelaar optrad. Kwam men er niet uit, dan kon men een burgerlijk proces aanvangen. Daarnaast zouden over het hele land verspreid zestig burgerlijke rechtbanken worden opgericht die op uniforme voet zouden zijn georganiseerd. Zij behandelden civiele zaken, maar ook strafzaken die niet door de vrederechter of de departementale gerechtshoven werden behandeld. In 1801 werd echter de vrederechter afgeschaft, zodat in het vervolg de burgerlijke rechtbanken de civiele zaken afhandelden. Van 1810-1813 functioneerde de vrederechter opnieuw, tot deze na de Franse tijd definitief uit het Nederlandse rechtssysteem werd verwijderd.

Codificatie

Naast de rechterlijke organisatie moest ook het recht zelf uniform worden en vastgelegd in wetboeken. De grondwet van 1798 bepaalde dat reeds, maar het duurde nog vijf jaar, tot 1803 voor een begin werd gemaakt met het opstellen van een 'crimineel wetboek'. Dit was weer vijf jaar later, tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon, gereed en werd in 1809 van kracht. In hetzelfde jaar werd ook het 'Wetboek Napoleon ingerigt voor het Koninkrijk Holland' van kracht voor het burgerlijk recht. Daarmee kwam een definitief einde aan de gewestelijke landrechten en sindsdien bestond er één landelijk recht voor iedereen.

Met de inlijving bij Frankrijk bleek alle arbeid nutteloos geweest. Het crimineel wetboek werd vervangen door de Franse wetgeving op dat gebied, de code pénal (1811). Ook het burgerlijk recht werd volledig uit Frankrijk overgenomen (de code civil). Ofschoon in de Grondwet van het onafhankelijke Nederland (1814) was opgenomen dat er in plaats van de Franse wetgeving nieuwe wetten moesten komen, duurde het nog tientallen jaren voordat de Franse wetgeving door Nederlandse wetten was vervangen: het burgerlijk recht in 1838, terwijl de code pénal pas in de jaren 1880 door het nieuwe Wetboek van Strafrecht werd vervangen. Nederland had dus ruim zeventig jaar een strafrecht dat bijna volledig geënt was op de Franse wetgeving.

Detail schildering cel 6

De periode 1780-1850 vormde ook een keerpunt in de geschiedenis van het gevangeniswezen. Voor die tijd, tijdens de Republiek, speelde de gevangenis slechts een beperkte rol in het strafrechtstelsel. Wie veroordeeld werd voor een misdaad, moest dat meestal boeten met een lijfstraf en/of verbanning. De lijfstraffen varieerden van brandmerken tot geseling, van radbraken tot vierendelen. Lichtere vergrijpen werden afgedaan met een boete of een taakstraf. Langdurige vrijheidsberoving als straf werd slechts mondjesmaat toegepast.

De gevangenis was in het Europa voor 1800 dus een zeldzaam verschijnsel. Alleen de Republiek had een zekere reputatie, vanwege de rasp- en spinhuizen die in de zeventiende eeuw waren opgericht om zwervers en landlopers van de straat te houden en ze te dwingen nuttige arbeid te verrichten. Verder beschikten de steden over ruimtes om allerlei figuren aan de rafelrand van de samenleving voor kortere of langere tijd op te sluiten, zoals bedelaars, zwervers, krankzinnigen

Scherprechtter.

Voor 't Viftteeren van een Gevangens Rug	1	0	0
Voor 't Turtureeren met Duim-yfers	0	10	0
Met Scheen-fchroeven, insgelyks	0	10	0
Gelyk meede voor 't Rekken	0	10	0
Voor 't Geesfelen	1	0	0
Voor 't Brand-merken	0	10	0
Voor yemand uit de Stad te geleiden	0	10	0
Voor 't Rabraken	6	0	0
Ingevalle yemand Gerabraakt zynde, 't Hoofd word afgehouden, insgelyks	6	0	0
Voor 't doode Lichaam op 't Rad te zetten	3	0	0
Voor alle Capitale Justitien	6	0	0

Tarieflijst van een beul, 18^e eeuw. De drie getallen achter de straf geven het loon aan van de beul in guldens, stuivers en centen (van links naar rechts). Met radbraken verdiende de beul dus zes gulden, met brandmerken tien stuivers.

Verandering in het gevangenisstelsel

en prostituees. Daarnaast werden verdachten en veroordeelden, die op hun proces of hun straf zaten te wachten, ondergebracht in cellen in de kelders van het stadhuis.

Een aparte categorie gevangenen vormden de schuldenaren en zwarte schapen van rijke families, die meestal op verzoek van de familie een tijdje achter slot en grendel werden gestopt om hun zonden te overdenken. Omdat zij van goede afkomst waren, werden zij aan een relatief vriendelijk regime onderworpen. Dat gold ook voor de meeste politieke gevangenen. Zo werden in 1798 leden van de Algemene Vergadering die tegen de grondwet waren, waaronder enkele volksvertegenwoordigers uit Overijssel, gearresteerd en opgesloten. Niet in een bedompte cel, maar in Huis ten Bosch, waar zij gebruik mochten maken van hun bedienden en elke dag een paar uur buiten konden genieten van het park. Als "mannen van hunne kwaliteit en fatsoen" zaten zij niet bepaald op water en brood. In de negentiende eeuw, tot 1886, bestond er de mogelijkheid om een eersteklasbehandeling te kopen, de zogenaamde 'pistole'. De eersteklasgevangenen kregen een aparte cel, goed te eten en te drinken ('inclusief uitstekende wijnen') en waren vrijgesteld van gevangenisarbeid en het dragen van gevangenis-kleding.

Een opvallend kenmerk van het oude strafsysteem was het openbare karakter, waarmee men een afschrikwekkend effect beoogde. De strafvoltrekking vond in het openbaar plaats en deze trok soms massale belangstelling. Het publiek kwam uit sensatiezucht en om zijn afschuw te laten blijken voor (het lot van) de misdadiger. Verder werd het stoffelijk overschot van de terdoodgebrachten buiten de poorten, liefst in de nabijheid van een doorgaande verbinding, op een galgevel tentoongesteld. Hier lag of hing het te vergaan, aangevreten door vogels en roofdieren. Maar ook het transport van geboeide gevangenen moest een waarschuwing zijn voor mensen om op het rechte pad te blijven. Tijdens feestdagen werden zelfs de gevangenen opengesteld, zodat het publiek de gevangenen als een kermisattractie kon komen bekijken.

Vanaf ongeveer 1780 werden echter diverse veranderingen bediscussieert en doorgevoerd. Onder invloed van de Verlichting kwam langzaam een discussie op gang over alternatieve strafsystemen. Achtergrond was een nieuwe strafopvatting: de wraakgedachte (oog-om-oog, tand-om-tand) maakte plaats voor meer rationele opvattingen, volgens welke de straf afgestemd moest worden op de gepleegde misdaad en de schade van die misdaad voor de samenleving. Bovendien werden de ambities bijgesteld: de straf moest bijdragen aan de opvoeding en verbetering van de gevangene.

In dat kader voldeden de oude manieren van straffen steeds minder. Zo drong het besef door dat verbanning nutteloos was, ook voor de samenleving als geheel. Wanneer gebied A zijn criminelen naar gebied B stuurden, terwijl men in gebied B het omgekeerde deed, was er per saldo niets opgelost. Verder ontstond langzaam een gevoel van afkeer van openbare lijfstraffen. Deze werden dan ook in diverse etappes afgeschaft. In 1798 werd de pijnbank verboden en in het Crimineel Wetboek van 1809 werden straffen als radbraken en vierendelen en deportatie met dwangarbeid niet langer opgenomen. In 1854 volgde de volledige afschaffing van openbare lijfstraffen, in 1870 van de doodstraf.

Terwijl verbanning en lijfstraffen in de ogen van de strafrechtdeskundigen en moraaltheologen

Cel 7 strijkt licht op muur en houten vloer voor restauratie

Verandering in het gevangenisstelsel

steeds minder geschikte middelen waren om de misdaad te bestrijden, greep men naar de gevangenisstraf als alternatief. Een tijdelijke vrijheidsberoving bood immers mogelijkheden tot karaktervorming, disciplinerende en zedelijke verbetering van de gevangenen. Zij konden hun zonden overdenken en door werk of door bezinning gered worden van de ondergang en weer een nuttig onderdeel van de samenleving worden.

Maar dan moest er wel het een en ander veranderen aan het oude gevangenisstelsel. De situatie in de gevangenen en tuchthuizen was eind achttiende eeuw bedroevend; een ooggetuige trof "sterk vervuilde gevangenen die letterlijk weg lagen te rotten in vochtige, koude en stinkende hokken; die stierven aan allerlei besmettelijke ziekten, waaronder de beruchte gevangenskooft en die zich in overvolle slaapzalen overgaven aan gokken, homoseksualiteit, hoererij, onderlinge geweldplegingen en mishandelingen. Gevangenen verhongerden, werden geestelijk en lichamelijk misvormd en raakten verslaafd aan de sterke drank die wel rijkelijk vloeide (Franke 26-27)." In zo'n situatie kwamen mensen slechter uit de gevangenis, dan dat ze erin waren gegaan.

Een eerste aanzet tot verbetering in Nederland was het Koninklijk Besluit van 1821 over de organisatie van gevangenen. Het KB stelde allerlei regels vast waaraan het gevangenisregime moest voldoen voor wat betreft voedsel, kleding, slaapplekken, maar ook de behandeling door de cipiers en de dwangarbeid. Het verbood ook cellen ondergronds, in kelders, maar uitzonderingen op deze regel bleven mogelijk. Daarvan is klaarblijkelijk in Deventer gebruik gemaakt.

Na 1821 kwam de discussie in Nederland in een stroomversnelling. Dat had niet alleen te maken met het feit dat voor het eerst de centrale regering zich met het onderwerp gevangenis bezig hield en de kwestie dus op de landelijke politieke agenda kwam; ook de ondervinding van regenten, die in de Bataafse en Franse tijd zelf in de gevangenis hadden gezeten, speelden een belangrijke rol: zij pleitten voor verbeteringen in het regime.

De discussies draaiden om het vinden van een balans tussen enerzijds afschrikking en anderzijds verbetering. De straf moest een afschrikwekkende werking blijven houden en dat betekende dat de situatie in de gevangenis in principe altijd ongunstiger moest zijn dan de leefsituatie van de arme bevolking, die zich niet aan de misdaad overgaf. En dat was in die periode niet bepaald een hoge bovengrens! Tegelijkertijd moest er wel een opvoedkundige werking uitgaan van het verblijf. Gevangenisarbeid, een strak dagritme en een strenge tucht moesten de gevangenispopulatie discipline en gehoorzaamheid bijbrengen, zodat zij eenmaal uit de gevangenis een betere plaats in de samenleving zouden kunnen verwerven. Een breed scala aan gevangenisstelsels en vormen werden in de eerste helft van de negentiende eeuw uitgedokterd, het meest naar buitenlands (veelal Amerikaans) voorbeeld.

De discussies leidden na 1820 tot de geleidelijke sluiting van alle kleine stedelijke gevangenissen. Daarvoor in de plaats werden enkele grote strafgevangenissen gebouwd, volgens de nieuwste opvattingen. Voorbeelden zijn de koepelgevangenissen (onder andere in Haarlem en Breda) en de cellulaire gevangenissen, waar gevangenen in eenzame opsluiting elke contact met andere mensen werd onthouden. Verder kwam in elke provinciehoofdstad een huis van bewaring voor niet-veroordeelde gevangenen en kort gestraften. En ten slotte kreeg elke stad met een rechtbank een huis van arrest.

Detail schildering cel 6

Het kantongerecht en het daarbij behorende cellencomplex is een erfenis van de Bataafse tijd, die in het teken stond van de eenheidsgedachte. Niet alleen de politieke en bestuurlijke eenheid van Nederland werden in de jaren rond 1800 gerealiseerd, maar ook de juridische eenheid.

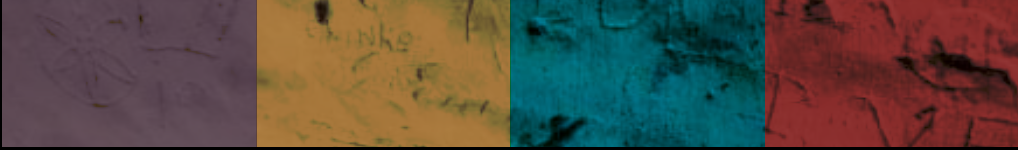
Dat eenheidsaspect had meerdere kanten: een geografisch en sociaal aspect. Overal in Nederland werd een gelijkaardig juridisch systeem gevestigd, weliswaar gebaseerd op de oude Republikeinse structuren van schepenbanken en gerechtshoven, maar ook met nieuwe elementen (zoals de landelijk geldende wetten en het gelijkheidsbeginsel). Omdat het gewest Overijssel tijdens de Republiek geen gerechtshof kende, was het gerechtshof in Deventer voor de provincie een noviteit.

Illustratie De Flesch

Voornaamste gebruikte literatuur

- Boven, M.W. van, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de rechtsgeleerdheid* (proefschrift Katholieke Universiteit van Nijmegen, 1990)
- Egmond, F., *Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden 1650-1800* (Amsterdam 1994)
- Eijken, E.D., A.J. Mensema, A.J. Gevers e.a., *In alle staten. Vierhonderd jaar provinciaal bestuur van Overijssel* (Zwolle, z.j.)
- Franke, H., *Twee eeuwen gevangen. Misdad en straf in Nederland* (Utrecht 1990)
- Jansen, H.P.H., *Kalendarium. Geschiedenis van de Lage Landen in jaartallen* (4^e dr. 1979)
- Hogenstijn, C.M., *Ten meeste nutte van de stad. De patriottentijd, met name te Deventer* (Voordracht voor de KNAW te Amsterdam 13 februari 2006)
- Kossman. E.H., *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België* (2^e dr., Amsterdam/ Brussel 1979)
- Schama, S., *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden, 1780-1813* (Amsterdam 1989)
- Slicher van Bath, B.H. (red.), *Geschiedenis van Overijssel* (Deventer 1970)

THE KAST
DIE VERMENN
ES SMITH 14 D A E E N
C W W C